

Гусак А.П.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ОСНОВНІ КРИМІНАЛІСТИЧНО ЗНАЧУЩІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО, ЩО ВИВЧАЮТЬСЯ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ДОСУДОВОЇ ДОПОВІДІ

Наукова стаття присвячена дослідженню проблем основних криміналістично значущих властивостей особи неповнолітнього під час складання досудової доповіді у кримінальному провадженні. Метою статті є вивчення основних криміналістично значущих властивостей особи неповнолітнього, які потрібно враховувати під час підготовки досудової доповіді. Здійснено аналіз наукових праць з даного питання. Розкрито поняття, зміст і значення досудової доповіді. Розглянуто порядок складання досудової доповіді. Проаналізовано вітчизняне кримінальне процесуальне та кримінально-виконавче законодавство. Увагу приділено дослідженню особливостей соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими. Період неповноліття займає великий проміжок часу, в якому виділяються різні періоди розвитку дітей та підлітків, що характеризуються різним рівнем сприйняття явищ зовнішнього світу, різними особливостями психічних процесів і, зрозуміло, різною здатністю відтворювати у процесі слідчих дій сприйняте раніше. У статті досліджено окремі періоди розвитку дітей та підлітків, дано коротку характеристику кожного з них. Вказано, що ефективність проведення слідчої дії за участю неповнолітнього безпосередньо залежить від знання слідчим як основних психологічних характеристик тієї вікової групи, до якої належить допитуваний, так і його особистісних якостей. Автор дає характеристику злочинам, які скоюють неповнолітні. Для підготовки досудової доповіді у кримінальному провадженні обов'язково повинні бути розглянуті основні криміналістично значущі властивості особи неповнолітнього. Вивчення та аналіз усіх цих властивостей учасника кримінального процесу впливає на встановлення психологічного контакту з неповнолітнім, попередження і вирішення конфліктних ситуацій, що виникають під час слідства, вибір тактики проведення слідчих дій, прогнозування поведінки учасників процесу.

Ключові слова: призначення покарання, досудова доповідь, неповнолітній правопорушник, психологічні і фізіологічні процеси, криміналістично значущі властивості особи.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні проблема злочинності неповнолітніх є актуальною. Від того, як вона розв'язується, залежить моральний стан у суспільстві загалом. Раніше підліткова злочинність була винятково вуличною, а от тепер неповнолітні вчиняють злочини у чужій власності, в транспорті, за місцем навчання та місцем свого проживання.

Правопорушення для неповнолітніх як вчинок є демонстрацією сміливості та самоствердження. Під час скоєння правопорушень вони не задумуються про наслідки своїх дій, а от після проголошення вироку більшість неповнолітніх виглядає збентеженою. Завдання органу пробації полягає в забезпеченні нормального фізичного та психологічного розвитку засуджених неповнолітніх, проведенні профілактики протиправної поведінки, мотивуванні до позитивних змін особистості.

Отже, пробація щодо неповнолітніх – це пробація стосовно осіб віком від 14 до 18 років, яка складається з системи наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону стосовно засуджених, і включає виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого.

Вивчаючи питання правових засад діяльності органу пробації щодо неповнолітніх засуджених, звернемо увагу на Указ Президента України від 24 травня 2011 року «Про схвалення Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні», що передбачив створення служби пробації саме для дітей [8]. Однією з функцій пробації є збір, узагальнення та надання суду даних про соціально-психологічний характер особи неповнолітнього правопорушника, а також

реалізація відповідного патронажу щодо неповнолітніх, які знаходяться у спеціальних виховних установах чи звільнені з них. Крім того, до функцій пробації належить також підтримка ресоціалізації неповнолітніх злочинців шляхом забезпечення їх соціалізацією, допомога в працевлаштуванні та отриманні освіти [8]. Ми підтримуємо думку науковців, що пробація може допомогти уникнути повторних злочинів [6].

Формулювання цілей статті. Метою статті є вивчення основних криміналістично значущих властивостей особи неповнолітнього, які потрібно враховувати під час підготовки досудової доповіді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною базою статті стали праці відомих вітчизняних і зарубіжних науковців у сфері пробації, а саме: І.Г. Богатирьова, О.І. Богатирьової, І.А. Вартилицької, М.Р. Гети, О.М. Джузи, В.М. Дрьоміна, О.Г. Колба, М.С. Пузирьова, В.О. Уткіна, Н.Б. Хуторської, Д.В. Ягунова та інших.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пробація визначається у законодавстві як система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених. Також пробація має на меті забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого [9]. Метою пробації визначене забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень. Ще одним шляхом забезпечення мети пробації законодавство визначає забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, з метою прийняття судом рішення про міру їхньої відповідальності [9].

Українська національна система пробації складається з трьох видів пробації, що визначаються особливостями правового статусу осіб у системі правосуддя, – досудової пробації, наглядової пробації, пенітенціарної пробації.

Досудова пробація застосовується на стадії судового провадження до обвинувачених у вчиненні злочину осіб та полягає у складанні досудової доповіді. Досудова доповідь – це письмова інформація, що характеризує особу обвинуваченого. Основою для застосування досудової пробації є письмовий запит суду до органу пробації про надання досудової доповіді щодо обвинуваченого. Термін застосування досудової пробації щодо конкретної особи визначається періодом від направлення письмового запиту суду першої

інстанції про надання досудової доповіді до винесення цим судом рішення у кримінальній справі.

Досудова пробація – це забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності. Підставою для складення досудової доповіді представником органу пробації є письмовий запит суду на складення досудової доповіді (ст. 9 Закону України «Про пробацію») [9]. Про необхідність складення «довідки про соціальне обстеження» написано у Токійських правилах [4] та Пекінських правилах [5], що стосуються неповнолітніх. Згідно з вітчизняним законодавством досудова доповідь складається щодо особи, обвинуваченої у вчиненні злочину невеликої або середньої тяжкості, а також тяжкого злочину, нижня межа санкції якого не перевищує п'яти років позбавлення волі. Проте, окрім випадків, передбачених у Кримінальному процесуальному кодексі України, досудова доповідь щодо неповнолітнього обвинуваченого віком від 14 до 18 років складається незалежно від тяжкості вчиненого злочину.

У ст. 9 Закону України «Про пробацію» розкрито зміст досудової доповіді, яка повинна містити: 1) соціально-психологічну характеристику обвинуваченого, оцінку ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення; 2) висновок про можливість виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Щодо неповнолітнього обвинуваченого передбачено додаткові пункти: 3) інформацію про вплив криміногенних факторів на поведінку особи; 4) рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного вчинення неповнолітнім кримінальних правопорушень. Ці рекомендації подано детально у Порядку складення досудової доповіді [7].

Закон містить такі особливості пробації щодо неповнолітніх: у заходах пробації стосовно неповнолітніх робиться акцент на забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості, поліпшення соціальних стосунків.

Досудова доповідь про обвинуваченого неповнолітнього додатково має містити інформацію про вплив криміногенних факторів на поведінку, а також рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику вчинення повторних кримінальних правопорушень.

Соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими може проводитися із залученням

батьків чи їхніх законних представників. Заходи пробації здійснюються у співпраці з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, які здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень. Пробаційні програми щодо неповнолітніх засуджених здійснюються разом із центральним органом виконавчої влади, який формує державну політику у сфері соціальної політики. Станом на 1 грудня 2021 року структура Центру пробації складалась із 573 підрозділів (504 з яких працювали з неповнолітніми).

Відомо, що якщо обвинуваченим є неповнолітня особа, то кримінальне провадження проводиться із врахуванням особливостей, передбачених главою 38 КПК України. Згідно зі ст. 485 і 487 КПК України під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених у ст. 91 КПК України, також повинні бути з'ясовані такі відомості: 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього, тобто його вік (число, місяць, день народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати під час індивідуалізації відповідальності чи обрання заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших учасників кримінального правопорушення; 5) склад сім'ї неповнолітнього, обстановка в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї; 6) обстановка у школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, вчителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього; 7) зв'язки і поведінка неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою.

Складання досудової доповіді щодо обвинувачуваних осіб віком від 14 до 18 років виконується з врахуванням вікових і психологічних особливостей неповнолітніх.

До органу пробації неповнолітній обвинувачений викликається разом з його батьками (або іншими законними представниками) відповідно до вимог розділу II Порядку складання досудової доповіді [7]. Бесіда з неповнолітнім обвинуваченим проводиться за присутності хоча б одного з його батьків (або інших законних представників). На зустрічі неповнолітній обвинувачений, його батьки (або інші законні представники) ознайомлюються з інформацією, яка зазначена в описі бесіди, під підпис.

Досудова доповідь про неповнолітнього обвинуваченого має містити: 1) соціально-психологічну характеристику (історія правопорушень, соціально-побутові умови, освіта, працевлаштування, стан здоров'я, вживання наркотичних речовин, алкогольних напоїв, стосунки у суспільстві, в сім'ї, дозвілля та відпочинок, особисті якості та поведінка, ставлення до правопорушення); 2) оцінку ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення; 3) висновок про можливість виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк; 4) інформацію про вплив криминогенних факторів на поведінку особи; 5) рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного вчинення неповнолітнім кримінальних правопорушень.

Криміналістичну оцінку злочину неможливо провести без урахування інформації про криміналістично значущі властивості особи. Результати злочинної діяльності містять сліди особи, що її вчинила [3].

Під криміналістичним аспектом вивчення особи неповнолітнього розуміють отримання інформації, що може бути задіяна при виборі найбільш результативних у даному випадку тактичних прийомів проведення слідчих дій, найбільш дієвих способів впливу на нього з метою отримання повної та достовірної інформації.

Інформація про погляди, інтереси, потреби, ціннісні орієнтації, характерні вольові та емоційні особливості та властивості неповнолітнього є підставою для криміналістичної оцінки його поведінки. Вивчення слідчим особи неповнолітнього спрямоване на отримання такої інформації, за допомогою якої можна завбачати його поведінку в процесі спілкування.

Розгляд сучасного стану психології і фізіології дозволяє зробити висновок, що підґрунтям формування навичок є закономірності психічної і вищої нервової діяльності людини. Дію психологічних та фізіологічних процесів на формування, розвиток і вираження навичок треба враховувати

під час розв'язання діагностичних завдань в ході використання криміналістично значущої інформації про такі особливості особи під час розкриття або розслідування злочинів [12, с. 4–7].

Період неповноліття займає великий проміжок часу, в якому виділяються періоди розвитку дітей та підлітків. Ці періоди характеризуються різним рівнем сприйняття явищ зовнішнього світу, різними особливостями психічних процесів і, зрозуміло, різною здатністю відтворювати у процесі слідчих дій сприйняте раніше.

Психологія і педагогіка виділяють 6 груп неповнолітніх залежно від віку та психічного розвитку: 1) дитячий вік – від народження до року; 2) раннє дитинство – від року до трьох років; 3) дошкільний вік – від 3 до 7 років; 4) молодший шкільний вік – від 7 до 11 років; 5) підлітковий вік – від 11 до 14–15 років; 6) старший шкільний вік – від 14–15 до 17–18 років [1, с. 284–285].

Для першої вікової групи характерним є нерозуміння причинно-наслідкових зв'язків, сприйняття події не в цілому, а лише окремими фактами.

Діти другої вікової групи виділяють головне і другорядне. При цьому відсутність знань діти заміняють фантазією, а наслідки такої заміни вони видають за справжню дійсність. Для них характерне перебільшення.

Підлітки від 11 до 14–15 років не завжди адекватно сприймають вчинки людей. Саме тому вони іноді схвалюють негативні дії людей та схильні до навіювання.

Школярі старшого віку (від 14–15 до 17–18 років) вирізняються прагненням до незалежності та гіперболізованою уявою щодо своїх здібностей та можливостей. Для них характерна підвищена активність, рухливість, велика збудливість і швидка зміна настрою. Підлітки цього віку не можуть розпізнати хороше і погане, свободу і анархію, почуття власної гідності і себелюбство. Вони можуть взяти на себе чужу вину [13, с. 289].

Отже, треба розмежовувати тактичні прийоми, які застосовуються до неповнолітніх свідків та потерпілих різного віку [11, с. 18–19]. Від знань слідчого стосовно основних психологічних характеристик конкретної вікової групи і його особистісних якостей залежить безпосередньо ефективність проведення слідчої дії за участю неповнолітнього [3].

Зміни в центральній нервовій системі, які впливають на процес розвитку психіки підлітків, спричиняють появу характерних саме для підліткового віку розладів, що об'єднані поняттям «пубертатний криз». Він являє собою особливу групу дій

підвищеної кримінальної активності, пов'язаної з дуже агресивними виявами через виникнення в цей період ідей помсти чи неприязні, а іноді і вбивства, появу особистих страхів або нездорового фантазування і прагнення до самоствердження, а також через нездатність об'єктивно оцінювати свої можливості. Усе це пов'язано з жагою негайного здійснення таких ідей, а також збочених потягів у вигляді прояву небезпечних діянь. Саме цим багато в чому і пояснюється специфічний психологічний механізм вчинення кримінальних діянь особами даної категорії [2, с. 7–8].

Неповнолітні вчиняють злочини і насильницького характеру, а саме: вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю і майнові злочини (крадіжки, грабежі, розбої). Потреба виділити ці злочини в окрему методику пов'язана з віковими психологічними особливостями злочинців: з одного боку, це вже не діти, а з іншого боку, вони ще не дорослі. Для них характерна на даному етапі висока конфліктність, прагнення до самоствердження, зокрема і через наслідування асоціальних форм поведінки. Все це відображається у вчинюваних ними злочинах і має враховуватися під час розслідування.

Аналіз такого виду злочинів, як хуліганство, потребує врахування того, що розвиток м'язового апарату та кісткової системи впливають на формування у неповнолітнього усвідомлення своєї сили, бажання похизуватися, показати цю силу, що може призводити до актів агресії і насильства.

Правопорушення, що вчиняють неповнолітні, характеризуються такими особливостями: нестачею спрямованої та продуманої підготовки злочину; примітивними шляхами проникнення в приміщення; обранням прийомів злому, які не потребують великої фізичної сили; використанням для проникнення вузьких проходів; незначною масою вкраденого; відсутністю професійних і злочинних навичок; нелогічністю дій на місці злочину; вчиненням хуліганських і цинічних дій; спричиненням множинних ушкоджень потерпілим; неприховуванням злочину. Для злочинів неповнолітніх властивим є груповий характер. Такі групи виникають часто як ігрові. Тяжкість злочинів, що вчинені групою, як правило, залежить від участі в ній дорослого або підлітка, який має злочинний досвід [10, с. 109–110].

Висновки. Отже, до основних криміналістично значущих властивостей особи неповнолітнього злочинця належать такі: біологічні, соціально-демографічні, соціально-рольові особливості; психологічний і правовий статус, стан здоров'я тощо. Дослідження цих особливостей учасника

кримінального процесу впливає на встановлення психологічного контакту з неповнолітнім, попередження та розв'язання конфліктних ситуацій, які

можуть виникати під час слідства, обрання тактики щодо проведення слідчих дій, можливий прогноз щодо поведінки учасників процесу.

Список літератури:

1. Андреев И.С. Криминалистика : учебное пособие. Минск : Высш. шк., 1997. 334 с.
2. Габа А.И. Криминалистическая характеристика и особенности расследования общественно опасных деяний несовершеннолетних с отклонениями в психике : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Минск, 2002. 24 с.
3. Климчук М.П., Марко С.І. Криміналістично значущі особливості неповнолітніх та їх дослідження під час досудового слідства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 407–416.
4. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила). *Офіційний вебпортал Парламенту України* : вебсайт. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_907.
5. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила). *Офіційний вебпортал Парламенту України* : вебсайт. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_211/print.
6. Олефір Л.І. Правова основа діяльності органу пробації щодо неповнолітніх засуджених. *Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського* : вебсайт. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pis_2015_6.2_38.pdf.
7. Про затвердження Порядку складення досудової доповіді : Наказ Міністерства юстиції України від 27 січня 2017 р. № 200/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17#Text>.
8. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/597/2011> (дата звернення: 18.01.2022).
9. Про пробацію : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>.
10. Резван А.П. Криминалистическая методика расследования отдельных видов преступлений : учебное пособие. Москва : ИМЦ ГУК МВД России. 2002. Ч. 2. 232 с.
11. Скичко О.Ю. Тактико-психологические особенности допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Саратов, 2005. 21 с.
12. Чулахов В.Н. Навыки и привычки человека как источник криминалистически значимой информации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Москва, 1998. 23 с.
13. Шурухнов Н.Г. Криминалистика : учебник. Москва : Юристъ. 2004. 639 с.

Husak A.P. THE MAIN CRIMINOLOGICALLY SIGNIFICANT PROPERTIES OF A JUVENILE OFFENDER STUDIED FOR COMPILING A PRE-TRIAL REPORT

The article is devoted to the problems of investigating the main criminological significant properties of a minor to resolve the issue of the pre-trial report in the criminal proceeding. The purpose of this article is to present the main criminological significant properties of a minor, which must be considered when compiling the pre-trial report. In the article the author analyzes the Ukrainian criminal, procedural and criminal executive legislation and the main scientific works on this issue. A special attention is paid to the features of social and educational work with juvenile delinquents. There are different periods of infancy; each of them is characterized by different levels of perception of the world, different peculiarities of mental processes and different ability to reproduce and analyze the committed crimes in the course of investigative actions. The effectiveness of investigative actions with the participation of a minor largely depends on the knowledge of investigators of the main psychological characteristics of the age group to which the respondent belongs, and his personal qualities. The author analyzes the crimes committed by minors. To prepare the pre-trial report it is very important to present criminally significant personality traits of a minor, such as biological, socio-demographic, socio-role features, psychological and legal status, health status and others. The study and analyses of all these properties of the juvenile offender affect the establishment of the contact with a juvenile, prevention and resolution of conflict situations that arise during the investigation, choice of tactics of investigative actions, predicting the behavior of the participants in the process.

Key words: sentencing, pre-trial report, juvenile offender, psychological and physiological processes, criminological significant properties of a minor.